УДК 82.091

Ә.М. Закирҗанов

ФАТЫЙХ КӘРИМИ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ЭСТЕТИКАСЫ

Статья посвящена анализу творчества писателя-просветителя Фатиха Карими. В своих произведениях он поднимал вопросы развития татарского народа на основах образованности и культуры. Автор на первый план выводит образованного, воспитанного, радеющего за интересы народа просвещенного героя, борющегося против невежества, религиозного фанатизма.

Ключевые слова: просветительство, татарская литература, Фатих Карими, новый герой, мотив, идея.

The article is devoted to the analysis of the creative work of the writer-educator Fatikh Karimi. In his works, he raised issues of development of the Tatar people on the basis of education and culture. The author brings to the fore an educated, well-bred, enlightened hero who cares for the interests of the people, fights against ignorance and religious fanaticism.

Keywords: enlightenment, Tatar literature, Fatikh Karimi, new hero, motive, idea.

XIX гасыр урталарында Россиядә көчәеп киткән икътисади һәм иҗтимагый үзгәрешләр татарлар яшәгән төбәкләрдә мәгърифәтчелек хәрәкәтенә юл ача. Аның асылы яшәп килгән һәртөр торгынлыкка, дини фанатизмга каршы көрәшүгә һәм халыкны бәхетле тормышка чыгару максатында җәмгыятьне акыл, белем, югары әхлак нигезендә үзгәртүгә кайтып кала [Юзеев, с. 144]. Г. Утыз Имәни, Г. Курсави кебек шәхесләр эшчәнлеге белән башланган яңару хәрәкәтен Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, Х. Фәезхановлар күтәреп ала, аларга М. Акъегетзадә, З. Бигиев, М. Бигиев, Р. Фәхретдин, Ф. Кәрими, Й. Акчура, С. Максудилар килеп кушыла. Гасыр ахырында татар Яңарышының яңа баскычы рәвешендә таралыш алган җәдитчелек яшәешнең икътисад һәм сәясәт өлкәләренә дә тирән үтеп керә. Җитди мәсьәлә буларак, ислам динен реформалаштыру алгы планга чыга һәм җәмгыятьнең барлык тармакларын үз эченә ала. Гомумән, татар дини реформаторлыгы, иҗтимагый һәм фәлсәфи фикернең бер өлеше буларак, халыкны яңача фикерләүгә әзерләүдә зур урын алып тора [Очерки, с. 112]. Мәдәният өлкәсендәге үзгәрешләр белән бергә, татар халкы, милли үзаңы үсеше аша, сәяси хокуклар өчен тыныч юл белән көрәшкә тартыла [Исхаков, с. 8].

Татар җәмгыятендә башланып киткән үзгәрешләр әдәбиятка да көчле йогынты ясый. Мәгърифәтчелек, соңрак җәдитчелек идеяләре нәкъ менә матур әдәбият аша (газета-журналлар булмаган шартларда) киң халыкка килеп ирешә. Татар әдәбияты Яңарыш идеологиясен

үзенә нигез итеп ала һәм реализм юлына чыга. Мәгърифәтчелек, яңалык өчен мәйдан әзерләүче фәлсәфи, этик һәм эстетик карашлар системасы буларак, беренче чиратта, халыкны аң-белемле итүне, әхлак сыйфатлары тәрбияләүне алга чыгара. Шуңа да мәгърифәтчеләрнең караш-фикерләрен әдәби әсәрләрдә чагылдыручы язучылар әхлакый кануннарга нигезләнеп яшәүче мәгърифәтле кеше тормышта бәхетле була дип ышаналар.

Яңа чор татар әдәбиятының нигез ташларын салышкан, аның реализм һәм халыкчанлык юнәлешендә үсеп китүенә, әдәби-эстетик яктан баюына, төрләнүенә җитди өлеш керткән күренекле шәхесләрнең берсе – әдип, педагог, журналист Фатыйх Кәрими. Ул XIX йөз ахыры – XX йөз башы татар әдәбиятындагы сыйфат үзгәрешләренә, мәгърифәтчелек эстетикасының төп үзенчәлекләрен ачуга, киләчәктә юл ярачак тема-проблемаларның, агым-юнәлешләрнең нигезен билгеләүгә үзеннән зур өлеш кертә [Госманов]. Язучы буларак эшчәнлеген XIX йөзнең 90 нчы еллары урталарында башлый һәм бер-бер артлы «Салих бабайның өйләнүе» (1897), «Җиһангир мәхдүмнең авыл мәктәбендә укуы» (1898), «Шәкерт илә студент» (1899), «Нуретдин хәлфә» (1900), «Морза кызы Фатыйма» (1901), «Тәрбияле мужик» (1905), «Хыялмы, хакыйкатьме?» (1908), «Солтан гыйшкы» (1908), «Телсез хатын» (1908), «Һай, шайтан кыз» (1908), «Яшьлек гөнаһлары» һ.б. хикәя-повестьлары басылып чыга. Ул Әхмәд Мидхәднең «Яшьлек-җүләрлек», «Белгеч кыз» әсәрләрен, русчадан «Кайнана»(1901) хикәясен татарчага тәрҗемә итә.

XIX йөз ахырына татар әдәбияты мәгърифәтчелек эстетикасын үзләштерүгә әзер була. Борынгы һәм Урта гасырлардан килгән традицияләргә таянып, Шәрык һәм рус-Европа әдәбиятлары йогынтысын тойган хәлдә, әдәбият яңа сыйфат үзгәрешләренә күчә бара. Алдарак М. Акъегетзадә, З. Бигиев, ә инде ике гасыр чигендә Ф. Кәрими, Г. Исхакый, Р. Фәхретдин, З. Һади, Ш. Мөхәммәдев һ.б.ның уннарча хикәя-повестьлары, романнары дөнья күрә. Татар әдәбияты чынбарлыкны төп сурәтләү объекты итеп алып, кеше яшәешен тулы ачу юлларын эзли. Укымышлы, әхлакый кыйммәтләрне үзендә булдырган һәм халык мәнфәгатен кайгыртып яшәүче идеаллаштырылган герой алгы планга чыга. «Үз чорының иң алдынгы фикер-карашларын, хәтта әле хыял гына булган максатларны да тормышка ашыручы һәр яктан килгән камил кешене мәгърифәтче әдипләр аеруча яратып, җентекле тасвирладылар» [Бәширов, б. 41–42]. Сурәтләүдә реализм өстенлек итсә дә, авторлар романтик сурәт чараларын да чит итмиләр. Әлеге үзенчәлекләр Ф. Кәрими иҗатында шактый тулы чагылыш табып кына калмый, бәлки ул байтак башлангычларга үзе нигез сала. Әдипнең басылып чыккан беренче әсәре булган «Салих бабайның өйләнүе» хикәясенең эчтәлеген Салих бабайның егет вакытта өйләнү вакыйгасы билгели. Зур булмаган күренешләрдә егет белән кызның якты образлары калкып чыга. Ачык буяулар белән бирелгән сурәтләр, яшьләрнең табигый хисләрен, мөнәсәбәтләрен сәнгать дәрәҗәсенә

күтәреп бирү, кешегә, яхшылык һәм матурлык тантанасына ышану, мәхәббәт хисенең күңел дөньясын, яшәү мәгънәсен билгеләүче тойгы итеп бирелүе әсәрне романтик төсмерләр белән баета. Хис-кичерешләр байлыгы табигать күренешләре, чегәннәр турындагы публицистик мәгълүматлар белән кушылып, хикәягә эмоциональ тәэсирлелек, оптимизм бирә. Зур булмаган күренешләрдә гомумиләштерелгән ил карты образы калка. Әлеге герой белән татар әдәбиятында халыкның яшәү тәҗрибәсен үзендә туплаган, гореф-гадәтләргә таянып гомер итүче, киләчәккә дә өмет-ышаныч белән караучы татар картының мәһабәт образын сурәтләү башлана. Ф. Кәрими көнкүреш вакыйгасын сурәтләгән хикәя жанрына нигез сала һәм ул XX йөз башында Г. Ибраһимов, М. Гафури, Ф. Әмирхан, Ш. Камал һ.б. иҗатында тотрыклы юнәлеш төсен ала.

Әлеге чорда татар җәмгыятендәге үзгәрешләрне хатын-кыз язмышы белән тыгыз бәйләнештә сурәтләү күзәтелә. Дөрес, бу проблема барлык авторларда да бер дәрәҗәдә чагылыш тапмый. Әйтик, М. Акъегетзадәнең Хәнифәсе («Хисаметдин менла») укый-яза белә, һөнәргә ия, ә менә Р. Фәхретдиннең Гайшә һәм Әсмасы («Әсма яки Гамәл вә җәза») башкача: Гайшә абыстай, яхшы белем алып, ире Габбасның укымышлы, әхлаклы булып формалашуына зур көч куя, кызлары Әсма да мөгаллимә булып җитешә. Әлеге хатын-кызларның укымышлы, әхлаклы булулары аларны шәхси иреккә ирешүгә, гаиләдә, җәмгыятьтә үз урыннары өчен көрәшүгә китерә. Автор фикеренчә, нәнә шундый хатын-кызлар милләтебезнең терәге булып тора. Алдагы чорда исә Г. Исхакый «милләт анасы» символына әверелгән хатын-кыз образлары иҗат итә. Ф. Кәрими дә бу мәсьәләне читләтеп үтми. Мәгърифәтчелек романтизмының матур үрнәге булган «Морза кызы Фатыйма» повестенда, әдәбият галимнәре күрсәткәнчә, И. Гаспралының этисе Мостафаның өйләнү тарихы сурәтләнә. Бер-берсен яраткан егет белән кыз, шәхси иреккә омтылып, яшәп килгән тәртипләргә, иҗтимагый карашларга каршы чыгалар. Туган төбәкләреннән качып китеп, үз теләкләренә ирешәләр һәм ата-аналарын да моның белән килешергә мәҗбүр итәләр. Яшәп килгән гадәтләр, социаль тигезсезлек җирлегендә яшьләр белән әйләнә-тирәдәгеләр арасында конфликт төенләнә һәм шуңа бәйле вакыйгалар тыгыз, драматик характерда бара. Морза кызы Фатыйма әдәпле, инсафлы бакчачы егет Мостафага гашыйк була һәм үз үрнәге белән аны активлыкка чакыра. Ул шәхси бәхете өчен көрәшергә әзер шәхес булып ачыла. Хикәядә геройларның хис-кичерешләрен, күңел дөньяларын сурәтләүгә киң урын бирелә. Әсәрдә тормышның милли үзенчәлекләренә игътибар итү, киләчәкне сиземләү, тирән оптимизм һ.б. алым-чаралар татар мәгърифәтчелек романтизмына хас сурәтләр булып тора. Автор моңа кадәр татар әдәбиятының нигезен тәшкил иткән Урта гасырлар романтизмын реаль җирлек, көнкүреш материалы һәм мәгърифәтчелек идеаллары белән бәйли һәм яңа чор романтизм әдәбиятының нигезләрен сала. Алдагы елларда әлеге юнәлеш Г. Ибраһимовның «Яшь

йөрәкләр», С. Җәлалның «Дим буенда», Г. Рәхимнең «Идел» кебек классик әсәрләре белән байый.

Реалистик һәм романтик сурәтлелектә яңа башлангычларга нигез салган әдип әсәрләре аша татар җәмгыятенә йогынты ясауның яңа алым-чараларын эзли. Аның аеруча үтемле юлы булып искелекартталыкның мәгънәсезлеген сурәтләү тора. Ф. Кәриминең «Җиһангир мәхдүмнең авыл мәктәбендә укуы», «Нуретдин хәлфә», «Шәкерт илә студент» һ.б. хикәяләре наданлык, әхлаксызлык кебек күренешләрне фаш итүгә юнәлдерелгән. Әдип чынбарлыкны танып белүнең яңа баскычына күтәрелә. Ул начарлыкны күрсәтеп, аны кире кагып кына калмый, бәлки усал тәнкыйтьли, фаш итә һәм яңарышның котылгысызлыгын күрсәтә. Реализмның мондый яңа баскычы өчен автор очеркка якын хикәяләүгә мөрәҗәгать итә. Бу исә тормыш күренешләрен документальлеккә якын сурәтләүгә мөмкинлек бирү белән, авторга үз карашларын укучыга тулырак җиткерергә юл ача. «Җиһангир мәхдүмнең авыл мәктәбендә укуы» хикәясендә иске типтагы уку йортларының, андагы укыту-тәрбия ысулларының тормыш үзгәрешләреннән артта калуы сәнгать чаралары аша тасвирлана. Вакыйга-күренешләргә бәйле әдип бу авылда хөкем сөргән гадәтләрне, кешеләрнең искелек белән гомер итүләрен укучы каршында ача. «Нуретдин хәлфә» хикәясе искелек тарафдары кадимче Нуретдиннең монологы рәвешендә язылган. Әлеге алым Ф. Кәримигә бу социаль катламны эчке яктан күрергә, ахыр чиктә үзен-үзе фаш итү аша тормышка яраксызлыгын сурәтләргә мөмкинлек бирә. Әсәрдә Нуретдин хәлфәнең үткәне белән бүгенгесе, хыял дөньясы үзара үрелеп бара. Әлеге катламнарда аның надан, булдыксыз, мәгънәсез кеше икәнлеге ачыла. Фикерләрен чагылдыруның үтемле чарасы буларак, Ф. Кәрими әсәр композициясенә дә җитди игътибар бирә. Автор геройларын үзләре яшәгән мохиттән аерып ала һәм әйләнә-тирәдәгеләр белән кискен каршылыкка кертә. Әлеге хикәя немец фәлсәфәчесе Шопенһауэр идеяләре чагылу белән дә игътибарга лаек. Бу фикер иясе тормышны аңлап бетерү авыр дип санаган һәм үз гомерен шул турыда уйлануга багышлавын белдергән. Ф. Кәрими Шопенһауэр фәлсәфәсен Нуретдин хәлфәне фаш итү өчен файдалана. Үз-үзен күбрәк яратучы хәлфә хыялы белән яшәгән вакытта Шопенһауэрның «Дөнья – бер җәһәннәмдер, гакыйль адәм өчен анда яшәмәк лаек түгелдер», – дигән сүзләрен уйлап, аны кире кага. Әлеге каршылыкны сәнгать чаралары аша сурәтләгән Ф. Кәрими кадимчелекне кискен тәнкыйтьли, ә аның бер вәкиле булган Нуретдин хәлфә мескен, кызганыч булып гәүдәләнә.

Мәгърифәтчелек әдәбиятында дини һәм дөньяви белем бирүне яклап чыгу, аны камилләштерү юлларын эзләү алгы планга чыга. Фикер-бәхәсләр укыту эшен системага салу, заманга яраклаштыру, яңа юл-алымнар эзләү турында бара. Дөньяви белемгә омтылыш, әдәбияттагы җитди яңалык буларак, һәрьяклап яклана. Бу, бер яктан, Шәрык, икенче яктан, рус-Европа әдәби-эстетик, фәлсәфи фи-

кере йогынтысы белән дә аңлатыла. Бу урында тагын шуны билгеләп үтик, гыйлем – мөселман мәдәниятенең төп кыйммәтләреннән берсе. Ул кешенең акыл дәрәҗәсен билгеләүче сыйфат булып санала. Мөселман фәлсәфәсе буенча, Аллаһы Тәгалә иң элек нурлар чәчеп, галәм акылын яраткан. Аннан акыл нурлары рәвешендә кешегә дә өлеш чыккан. Кеше акылын зирәк, үткен итү өчен, гыйлем барлыкка китергән. Шуңа да Урта гасырлар Шәрык һәм Гареб әдәбиятларында Акылны, Гыйлемне, Сүз сәнгатен мактауга зур урын бирелә [Ганиева]. XIX гасыр урталарыннан башлап татар әдәбияты элеге традицияне чор, заман үзгәрешләренә, таләпләренә нигезле үстерә, алга куя. Мәгърифәтчеләр дини гыйлем кешенең рухына, җанына азык булса, дөньяви гыйлем тормыш өчен кирәк, диләр. Аның уңышлы үрнәге белән Ф. Кәриминең «Шәкерт илә студент» хикәясендә очрашабыз. Әсәрдә Казаннан Чистайга пароход белән бару вакыйгасы сурәтләнә һәм искелек тарафдарлары булган ишан, аның бай мөриде, хәзрәт кияве һәм пишкадәмнең фикер-карашлары башка сәяхәт кылучыларга капма-каршы буларак ачыла. Хикәядә чор таләбе булып яңгыраган әдәпле булу, мәдрәсәләрдә уку-укыту эшләренең торышы, мөселманлыкның асылын, Коръән тәгълиматын дөрес аңлау кебек мәсьәләләр милләт язмышы белән бәйләп карала. Әдип халыкның матур сыйфатларын үзләрендә булдырырга тиешле дин әһелләренең, аларга якын кешеләрнең мәгънәсезлекләре өчен җан ачысы белән борчыла һәм моны я әйләнә-тирәдәгеләр тарафыннан тәнкыйть иттерә, я студент фикерләре рәвешендә аңлата, я хикәяләүче сыйфатында алардан сарказм белән көлә.

«Хыялмы? Хакыйкатьме?» исемле әсәре белән Ф. Кәрими Дәүләт думасы депутаты эшчәнлегенә бәйле сәяси тематика алып килә. Автор үзенең әдәби, иҗтимагый фикерләрен беренче карашка сәер булып тоелган сюжетка бәйләп ача. Депутат хыялында гына туа алырдай кыз белән очраша, ахырда исә анысы серле рәвештә юкка да чыга. Депутат зур хыяллар, планнар белән төрки халыкларга ярдәм итү теләге белән яши. Ул тормыштагы социаль каршылыклар өчен борчыла. Ф. Кәрими, мөселман депутатларының бергә эшләү программасын биреп, И.Гаспралы карашларын яклавын сиздерә. Әдип депутатның күңел дөньясын, каршылыклы уйларын күрсәтә, аннан ирония белән көлә дә. Идеаллаштырылган кыз образы аша хатын-кыз мәсьәләсенең кискенлеген, әһәмиятен ачу максат итеп куела. Хатын-кызны ул милләт анасы буларак һәм халыкның киләчәге белән бәйләп карый. Әсәрдәге кыз образының Р. Фәхретдиннең «Сәлимә»сендәге университет тәмамлаган, инглиз, француз телләрен белүче Иран бае кызы Сәлимә белән якынлыгын күрми мөмкин түгел. *«Бу заманда гыйлемсез яшәмәк – мөмкин улмадыгы, (...) хатыннары тәрбия вә тәгълим күрмәгән милләтләр инкыйразга дучар улачаклар...»* дигән кискен фикерләре белән автор юкка чыгудан котылуның бер юлын тәкъдим итә.

Шулай итеп, Ф. Кәрими әсәрләренә рационализм хас. Аның тискәре геройлары тулы канлы характер булудан бигрәк, үз катлавын

ачыклаган берьяклы билгеләр, сыйфатлар белән тасвирлана. Әдип акыл, белем, тәрбия көченә ышана. Аның күпсанлы әсәрләре артында вакыйга-күренешләргә бәя бирүче авторның үз образын күрәбез. Татар тормышындагы тискәре күренешләрне җан сыкравы белән сурәтләвендә әдипнең милләтен яратуы, аның бүгенгесе һәм киләчәге өчен борчылуы һәм тирән ышанычы да чагылыш таба. Татар милли яңарышының нигез ташларын салышкан Фатыйх Кәрими яңа тема-мотивлары, үзенчәлекле геройлары, сурәтләүнең яңа алым-чаралары, фәлсәфи һәм эстетик карашларны тыгыз бәйләнештә бирүе белән татар әдәбияты тарихында лаеклы урын алып тора.

Әдәбият

Бәширов Ф. Проза // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 4 т.: XX йөз башы [фәнни мөх. Р.К. Ганиева]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 41–63.

Ганиева Р. Философско-эстетические основы тюркских литератур средневековья / Р. Ганиева // Татарская литература: традиции, взаимосвязи. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2002. С. 14–23.

Госманов М. Әдипнең намус көзгесе // Мәдәни җомга. 2000. 7 апрель.

Исхаков Д. Феномен татарского джадидизма: введение к социокультурному осмыслению. Казань: Иман, 1997. 79 с.

Юзеев А. Татарская философская мысль конца XVIII–XIX вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 2001. 192 с.

Очерки истории татарской общественной мысли. Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. 191 с.

Закирҗанов Әлфәт Мәгъсүмҗан улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге мөдире